

Historische weidebevloeiing in de Scheeken

Hans Bleumink | Overland | Boxtel | 1 juli 2014¹

1. Aanleiding

Er zijn aanwijzingen dat er rond 1900 in De Scheeken weidebevloeiing plaatsvond. Waar lagen die systemen, zijn die in het veld nog te herkennen en kunnen die resten een rol spelen bij hedendaagse opgaven, bijvoorbeeld op het gebied van verdrogingsbestrijding?

2. Historische vormen van weidebevloeiing in Brabant

Verschillende bronnen geven aan dat de Nederlandse zandgronden een lange traditie kennen van (weide)bevloeiing, waarvoor een ingenieus systeem van waterbeheersing nodig was, met (deels) gegraven en verlegde beken, de opstuwning van beekwater, het aanboren en bundelen van kwelwater en het omleiden van ongewenst zuur heidewater. Ook in Brabant kwam weidebevloeiing sinds de middeleeuwen voor (Buskens et al 2011, Baaijens et al 2012, Broers et al 2008, Baaijens & Van der Molen 2007).

Volgens de *Catalogus omgaan met water in het Groene Woud* (Broers et al 2008) – waarin historische vormen van waterbeheer worden beschreven – werden vanaf de veertiende eeuw beekdalen in de wintermaanden op een groot aantal locaties bewust overstroomd, ter verbetering van de opbrengst van de hooilanden. In beekdalen werden beemden min of meer gecontroleerd onder water gezet met bovenstrooms afgetapt beekwater (vaak in combinatie met opgestuwd molenwater). In de dalflanken werd gebruik gemaakt van (gebundeld) kwelwater. Deze traditionele bevloeiingssystemen functioneren tegenwoordig niet meer.

Weidebevloeiing had de volgende voordelen (Baaijens et al 2012):

- *Verlenging groeiseizoen*. Met (relatief warm) kweel- of beekwater bleef de graszode vorstvrij, waardoor het groeiseizoen tot twee maanden verlengd kon worden. Met name venige beemdgronden waren gevoelig voor vorstschade;
- *Bemesting*. Enerzijds met (essentiële mineralen uit) beekslib; anderzijds doordat baserijk kweelwater de condities voor stikstofbindende planten op peil hield. Op venige bodems zorgde bevloeiing ook voor mineralisatie van de veenbodem, waardoor meststoffen vrij kwamen;
- *Bestrijding van ongedierte en onkruiden*. IJzerrijk water onderdrukte bijvoorbeeld mossen en pitrus;
- *Droogtebestrijding* in de zomer;
- *Spreiding arbeidsbehoefte*. Wisselende bevloeiing betekent afwisselend maaien.

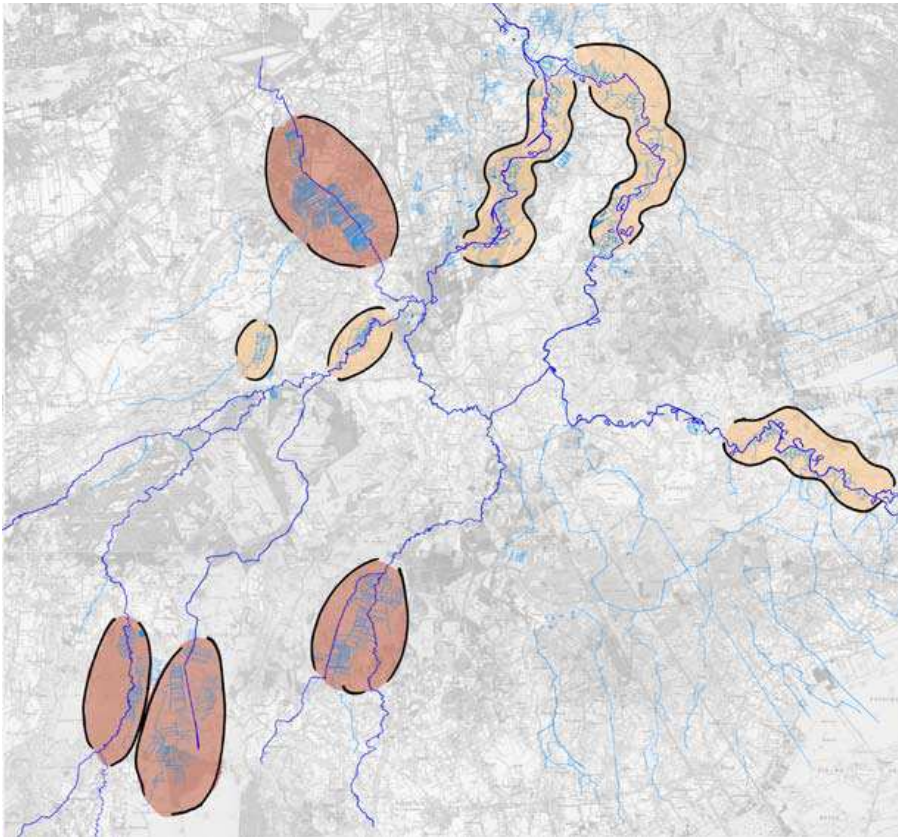
Hierdoor kon tot drie sneden hooi per jaar worden geoogst.

Volgens een globale inventarisatie uit 2001 (geciteerd in Baaijens et al 2012) zijn er in natuurgebieden in hoog Nederland landschappelijke aanwijzingen voor zo'n 500 traditionele bevloeiingsstelsels, ook in Brabant. Vooral voor oostelijk Nederland wordt deze traditionele bevloeiingspraktijk ondersteund door historische bronnen. Zowel in deze inventarisatie als in de *Catalogus omgaan met water* wordt gemeld dat er in De Mortelen mogelijk weidebevloeiing plaatsvond en/of dat de Mortelen een gecompartmenteerd spaarbekken zou zijn geweest. Op de kaart die in de *Catalogus* is opgenomen, en die is gebaseerd op analyses van historische kaarten van rond 1850, zijn deze systemen echter niet te zien en zijn voor ons onderzoeksgebied alleen de bevloeiende Dommelbeemden ten noorden van Liempde aangegeven².

¹ Deze notitie is tot stand gekomen in samenwerking met Eric Brinckmann, directeur van landgoed Het Lankheet, en medeauteur van het boek *Stromend landschap* (Baaijens et al 2012), over vloeiweidenstelsels in Nederland. Het Lankheet was rond 1900 het eigendom van Van Heek, de voorzitter van de Staatscommissie die tussen 1894 en 1897 belast was met het inventariseren van de weidebevloeiingssystemen in Nederland. Van Heek was medeoprichter van de Heidemij. Op Het Lankheet legde Van Heek een modern weidebevloeiingssysteem aan. Onder leiding van Brinckmann zijn op Het Lankheet recentelijk zowel de middeleeuwse bevloeiingssystemen als de moderne systemen van Van Heek gereconstrueerd.

² Leenders (1997) twijfelt aan een brede verspreiding van weidebevloeiing in Brabant, omdat er volgens hem veel minder kalkrijk water in Brabant beschikbaar was dan in Oost-Nederland, en omdat de grotere beken in Brabant volgens hem niet ten behoeve van bevloeiing zijn gegraven.

Noch in de *Catalogus*, noch in de inventarisatie uit 2001 wordt traditionele weidebevloeiing in de Scheeken genoemd. Ook op de kaart uit 1897 (zie onder), zijn geen aanwijzingen voor traditionele weidebevloeiing in de Scheeken³.

Kaart 1: De ligging van traditionele weidebevloeiingssystemen in het Groene Woud (Boers et al 2008)

3. 'Moderne' weidebevloeiing

In de eerste helft van de 19e eeuw kwam 'moderne' weidebevloeiing in de belangstelling te staan van de ontluikende landbouwwetenschap. Vanaf 1832 werden in België kanalen gegraven, zoals het Maas-Scheldekanaal. Ten noorden van deze kanalen, in de Kempen, kon mineraalrijk Maaswater gebruikt worden voor bevloeiing van de voedselarme gronden. Tussen Budel-Dorpplein en Geel werden rond 1845 zo'n 2700 ha nieuw bevoelde gronden ontwikkeld. Bij de aanleg werd zaaigoed uit de Alpen gebruikt. Er werd drie keer per jaar bevoeid, met twee oogsten. Het was een arbeidsintensief proces. Kanaalwater was vooral gewild na hevige regenval en na het smelten van de sneeuw in de Ardennen; het aangevoerde water was dan slibrijk (Buskens et al 2011).

Na 1850 werd weidebevloeiing in heel West Europa door landbouwkundig ingenieurs bestudeerd, beschreven en onderwezen. In Duitsland had men in die tijd grote, bijna industriële vloeiwelden van 1000 tot 4700 hectaren, met opbrengsten tot 10.000 kg per hectare (Buskens et al 2011). Het hooi werd vooral gebruikt als paardenvoer; in die tijd was er een sterke groei van het aantal paarden in het leger en voor transport, met name in de steden

In Nederland schreef militair ingenieur Willelm Staring rond 1850 de *Handleiding tot het vloeien der hooilanden in Nederland*, waarbij hij zich voornamelijk baseerde op de grootschalige irrigatiesystemen in Duitsland en de Kempen; de bestaande traditionele bevloeiingssystemen in Nederland beschreef hij als 'wilde vloeijing'. Zijn broer Winand Staring – die de eerste bodemkaart van Nederland vervaardigde - pleitte

³ Toch is oudere weidebevloeiing in de Scheeken niet helemaal uitgesloten. Braam (pers. med. 2013) stelt dat hij inderdaad geen informatie kent over oudere bevloeiingen in de (omgeving van de) Scheeken. Wel levert bestudering van oude kaarten volgens Braam mogelijke aanwijzingen op. Ten zuiden van de Goossenbunder lag bijvoorbeeld een bijzondere kruising van twee waterlopen. De waterloop langs de Lopensestraat in de Mortelen lag niet in een dal, maar op een rug. Beelen (2002) vermeldt dat na de ontginning van de Goossenbunder – aan het begin van de 20ste eeuw - door de gemeente in het huurcontract werd opgenomen dat 'de buitenwal waarlangs een officieel waterloop stroomt zodanig in orde moet blijven, dat het water niet rechtstreeks op Goossenbunder kan vloeien.' Mogelijk duidt dit op een waterleiding die eerder is gebruikt voor bevloeiing; blijkbaar lag de waterleiding hoger dan het omringende land.

in zijn *Huisboek voor de Landman in Nederland* uit 1862 ook voor moderne vormen van ‘regelmatige bevlouingen’ (Baaijens et al 2012).

Deze ‘wetenschappelijke’ of ‘industriële’ vorm van bevlouing kreeg in Nederland een extra impuls na de oprichting van de Heide maatschappij in 1888, die belast was met de ontginning van de woeste gronden in Nederland. Het idee was dat bevlouing de productiviteit van deze ontgonnen gronden flink zou kunnen verhogen. Er werd een *Staatscommissie voor de bevlouingen* ingesteld, die bestaande systemen in kaart moest brengen en adviezen moest geven voor brede introductie van de techniek (Van Heek et al 1897). De Heidemij legde op verschillende plaatsen dergelijke nieuwe systemen aan, ook ten zuiden van Liempde (Baaijens et al 2012).

Uiteindelijk werd deze techniek ‘ingehaald’ door nieuwe ontwikkelingen. In de eerste plaats maakte de brede introductie van kunstmest de bemestende werking van weidebevlouing overbodig; daarnaast deed de introductie van gemotoriseerd verkeer (in de stad) de vraag naar hooi voor paarden vermoedelijk dalen. Rond 1900 werden veel paardentrams vervangen door elektrische trams.

Een laatste vorm van moderne bevlouing, waarbij stedelijk afvalwater over weiland werd geleid, bleef tot na de Tweede Wereldoorlog bestaan. Hierbij stond waterzuivering voorop.

4. Moderne weidebevlouing rond Liempde

De *Staatscommissie voor de bevlouingen* bracht in de jaren 1890 bestaande bevlouingssystemen in Nederland in kaart (Van Heek et al 1897). Ten noorden van Liempde zijn twee groene gebieden aangegeven aan de Dommel (bevloude hooilanden, zogenaamde Dommelbeemden); dit komt globaal overeen met de locatie van de traditionele bevlouingen zoals aangegeven op kaart 1.

Iets ten zuiden van Liempde is een rood gebied aangegeven dat in de Scheeken moet liggen. Rood betekent dat het om bestaande rugbevlouingen gaat; groen betekent dat het om bestaande stuwbevlouingen gaat.

Kaart 2: Detail uit de overzichtskaart uit Van Heek et al (1897)

In het rapport wordt over dit systeem onder Liempde het volgende vermeld: “Nadat in de gemeente Liempde in den zomer van 1894 bij wijze van proef een gedeelte der broekgronden voor bevlouing was ingericht, werd in der maanden augustus en september van dat jaar een waterpassing verricht op de in die gemeente voor bevlouing in aanmerking komende gronden. In 1895 werd nogmaals een gedeelte gewaterpast en naar aanleiding daarvan een plan ingediend voor een terrein, groot 3,58 ha. In hetzelfde jaar werd met den aanleg begonnen.

Deze gronden zijn gelegen op ongeveer 2 km afstand van de kom der gemeente, aan den weg van Liempde naar St. Oedenrode. Tot dusver brengen deze gronden fl. 8 à fl 12 per jaar en per ha op een worden zij gebruikt als bouw- en weiland. De gronden bestaan uit humusrijk zand met lossen ondergrond, waarin mergel voorkomt. Op het terrein worden op onderlinge afstand van 20 m door waterpassing hoogtepunten bepaald. Het heeft weinig verval, zoodat een herhaald watergebruik niet mogelijk is. Hierdoor moest de

aanleg beperkt worden tot de blokken A, B en C. De andere blokken kunnen niet dan na een groot grondverzet worden aangelegd.

Blijkt echter op den duur dat er voldoende water voorhanden is, zoo kunnen de blokken D en E nog steeds aangelegd worden.

Tevens is deze inrichting van gewicht voor benedenwaarts gelegen gronden, daar deze eveneens uit dezelfde toevoersloot kunnen bevoeid worden en ook ongeveer 0,20 à 0,30 m lager gelegen zijn.

De Broekloop voert het beschikbare water aan en dient tot afwatering der bovenwaarts liggende terreinen.

Dit water is zeer goed; de hoeveelheid bedroeg in september 1894 gemiddeld 160 l per seconde.

Door een beekloop langs Goossenbunder kan deze waterhoeveelheid vermeerderd worden.

Het plan werd zoodanig ontworpen, dat ieder perceel eene afdeling vormt. Ieder blok bestaat uit voer afdelingen. De hoofdtoevoersloot behoeft niet te worden verbeterd. Van hieruit gaan toevoersloten naar de blokken.

De ruggen der blokken B en C hebben bij eene lengte van ongeveer 25 m, eene breedte van 10 m. Het verval bedraagt hierbij 4 pct. De toe- en afvoergreppels hebben eene breedte van 0,15 à 0,20 m en eene diepte van 0,12 à 0,15 m. De afvoersloten worden. Voor zoover zij reeds bestaan, genormaliseerd en het daarlangs voorkomende houtgewas verwijderd.

De ruggen van blok A, afdelingen 2, 3 en 5, hebben eene breedte van 18 à 20 m en een verval van 2 pct.

Hierbij worden de greppels weinig breder en dieper gemaakt. De breedte der ruggen speelt een belangrijke rol bij het waterverbruik. Dit is bij brede ruggen aamerkelijk geringer dan bij smalle. O de twee afdelingen kan het water tweemaal gebruikt worden. Om het uitspoelen der greppels te voorkomen, wordt het water over eene enkele helling in de Broekloop teruggebracht. De hoogte der afdelingen zijn op bijlage F aangegeven. Verder zijn op verschillende afdelingen bruggetjes aan te leggen. Ook zijn in de toevoersloten der blokken A en C duikertjes te leggen, zooals in die van blok B.”

Kaart 3: De Scheeken rond 1850; rood omcirkeld de gemeentelijke broekgronden die rond 1900 door de Heidemij ontgonnen werden

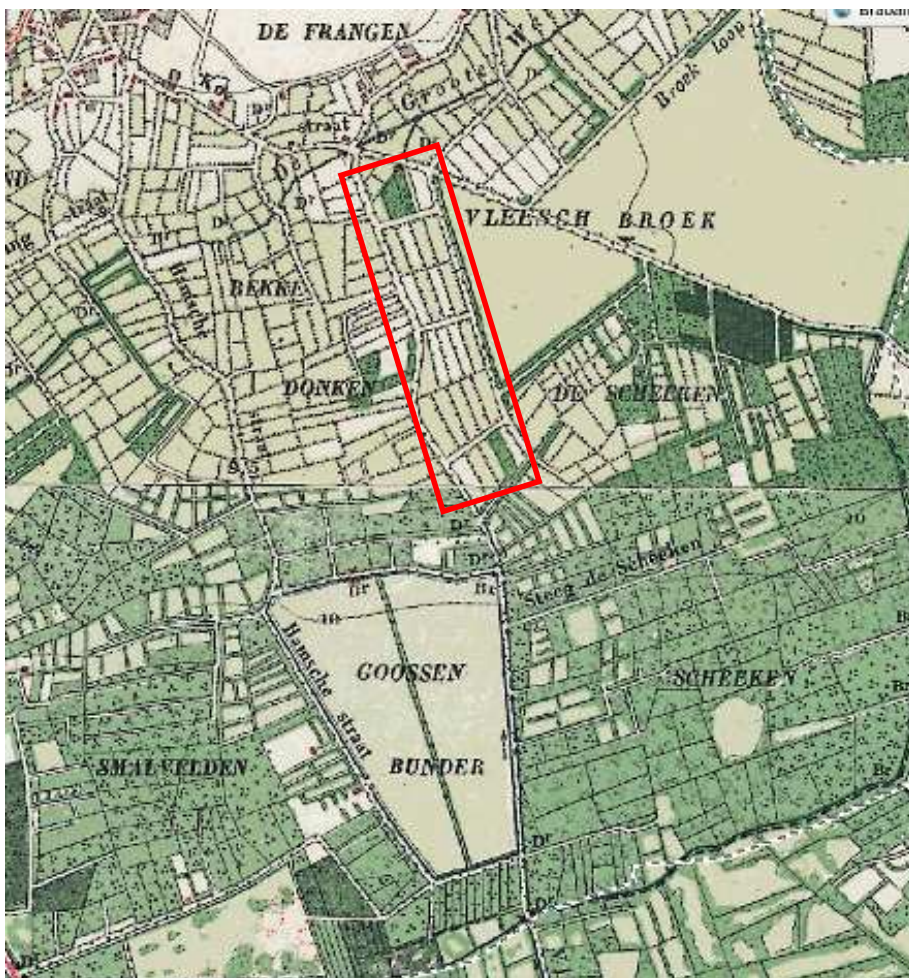
In een historisch overzicht uit 1987 bevestigt Pater Wiro Heesters dat er aan het eind van de negentiende eeuw inderdaad sprake was van (moderne) weidebevoeiing in Liempde (Heesters 1987). Liempde werd in 1896 voor twee gulden per jaar lid van de in 1888 opgerichte Heide maatschappij. “Het dorp bezat nog een gebied met woeste broekgronden langs de grens met Sint-Oedenrode: het Hezelaarsbroek, het Vleesbroek en de Goossenbunder. De Heidemaatschappij zou een deel daarvan, de Kooi genaamd, tot vloeuweide ontginnen. Toen echter in 1897 twee weiden klaar waren, hadden de Liempdse boeren geen belangstelling voor het gras dat er groeide. Een deel van de Kooi werd toen maar beplant met kanada’s.”

Deze lezing wordt bevestigd door het verslag van Mr. A.E.J. baron Van Voorst tot Voorst, Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant, die op 11 augustus 1898 Liempde bezocht (Van Voorst tot Voorst zj). In zijn verslag schreef hij: “Liempde bezit uitgestrekte broekgronden, mastbossen, weterweiden en vooral canadaplantsoen (...). Ik ging met B. en W. benevens het raadslid Van Boekel die gemeente-eigendommen bezichtigen. De broekgronden zijn matig, er groeit nogal heide tussen; de mastbossen groeien zeer mooi; de weterweiden geven hoog gras; de boeren willen daar echter niet aan; zij hebben liever het hooi van de

beemden langs de Dommel. Zij beweren dat het gras van de waterweiden goed is voor paarden, maar niet deugt voor het vee.”

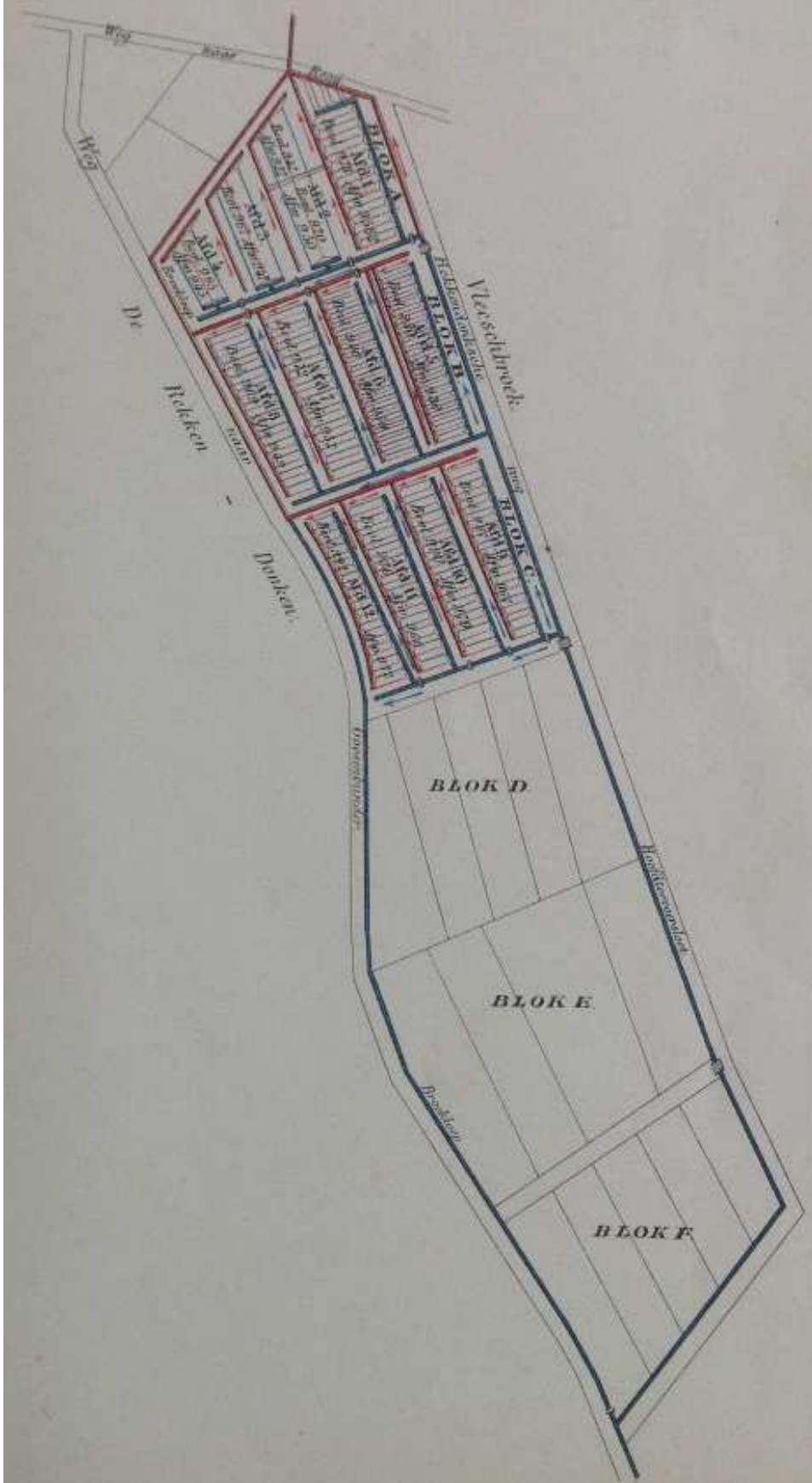
Volgens Heesters zou de Heidemaatschappij in 1911 de rest van het Broek ontginnen om er bouw- of weiland van te maken. “Men zou dit niet, zoals vanouds, met de schop doen, maar met de ploeg. Dit kostte 3000 gulden, maar de gemeente had er dit graag voor over. Door bemiddeling van de Heidemaatschappij kwam de gemeente in contact met A. Gerritsen uit Azewijn bij 's Herenberg, die deze ontginning wel wilde pachten. Zo werden op 5 mei 1913 twee percelen broekgrond, samen 64 ha groot, voor een tijd van 30 jaar aan Gerritsen verhuurd tegen een jaarlijkse som van 20 gulden per hectare. De gronden mochten alleen gebruikt worden als bouw-, wei- of hooiland. Op elk perceel mocht niet meer dan één woonhuis met stal en schuur gebouwd worden en de prijs daarvan mocht niet hoger zijn dan 5000 gulden. De gemeente wreef zich in de handen. Vroeger bracht dit gebied gemiddeld slecht 430 gulden aan weigeld op. Nu was de opbrengst gestegen tot 1280 gulden per jaar. Niet alles verliep volgens plan. Al in 1915 liet Gerritsen weten, dat hij de Goossenbunder niet langer kon bewerken omdat zijn broers waren opgeroepen voor militaire dienst. In 1918 werd de Goossenbunder ‘zoals hij daar gelegen is binnen zijn wallen’ verhuurd aan de heer Deckers, rijkslandbouwleraar voor oostelijk Noord-Brabant en lid van de Tweede Kamer. Later werd hij gedeeltelijk met canada's beplant.

5. Locatie en relictten van de vloeiveiden in de Scheeken

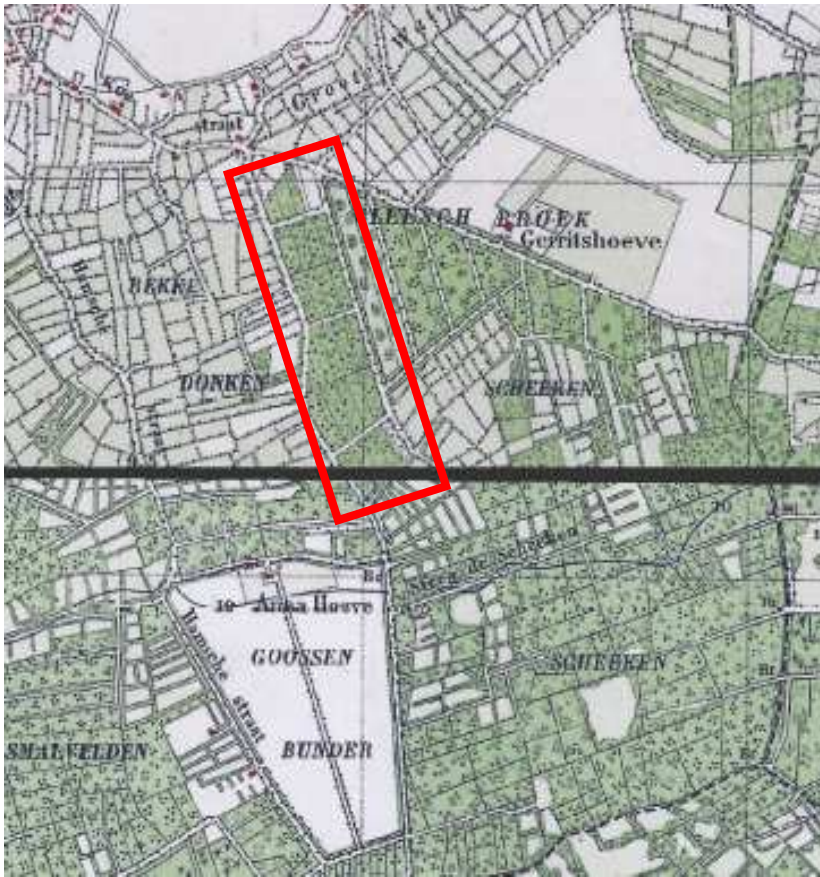

Kaart 4: Het noordelijk deel van De Scheeken rond 1900. Rood ingekaderd is de locatie van het vloeiveidencomplex, waarvan alleen de noordelijke drie blokken ook daadwerkelijk zijn gebruikt. Zie verder kaart 5. Het meest noordelijke perceel is rond 1900 al beplant met bomen.

Vloerweide onder de gemeente Liempde,
gedeeltelyk aangelegd in 1894 en 1895.

Kaart 5: Plattegrond weidebevoeiingsysteem onder de gemeente Liempde (Van Heek et al 1897)

Kaart 6: Situatie rond 1930. Het grootste deel van het vloeisysteem is beplant.

Kaart 7: Huidige situatie

Enkele veldobservaties

Op 30 juni 2014 is de locatie samen met Eric Brinckmann bezocht. De volgende observaties zijn gedaan:

- De hoofdstructuur van het bevoeiingssysteem is zowel op de huidige kaart als in het veld nog goed zichtbaar;
- De Rekkendonkseweg bestaat nog en is nu een schouwpad; het tracé van de Vleutstraat is (in de ruilverkaveling) iets gewijzigd (de bocht aan de zuidwestkant is afgesneden);
- de oost-west georiënteerde paden bestaan nog, maar zijn deels dichtgegroeid;
- De hoofdtoevoersloot ligt op de ontwerp-tekening aan de westkant van de Rekkendonkseweg. Inderdaad is in het veld een (droge) slootstructuur waarneembaar. De huidige waterloop ligt echter aan de oostzijde van de Rekkendonkseweg (aan de kant van het Vleeschbroek). De sloot is vermoedelijk aangelegd tijdens de ruilverkaveling. Het huidige slootpeil ligt op circa 1,5 meter beneden maaiveld. De oorspronkelijke aanvoersloot lag vermoedelijk een meter hoger. Zo kon het (opgestuwde) water over het maaiveld stromen. De afvoer van de huidige waterloop is gering; in 1894 werd in september een gemiddelde afvoer van 160 l/s gemeten (in de plannen van het waterschap wordt de slootbodem 50 cm verhoogd, waarmee de nieuwe slootbodem vermoedelijk nog aanzienlijk dieper zal liggen dan die van de oorspronkelijke aanvoersloot).
- De oude 'weterweiden' zijn beplant met ondermeer populier, die deels op instorten staat. De percelen zijn in de zomerperiode moeilijk toegankelijk vanwege dichte ondergroei met ondermeer braam en brandnetel.
- Een eerste inspectie leert dat de structuur van aanvoer- en afvoersloten en tussengelegen bevoeiingsbedden over het algemeen nog goed waarneembaar is in het veld. Kunstwerken als stuwtjes, duikers en bruggetjes zijn bij een eerste inspectie niet gevonden.
- Opmerkelijk is dat in blok C langs de rand van een van de sloten een regelmatige rij uitgegroeide stobben van Amerikaans eik te vinden is; de oorspronkelijk stam kan een leeftijd hebben van zo'n 100 jaar. Volgens Brinckmann hadden zowel de Heidemij als Van Heek destijds hoge verwachtingen van Amerikaanse eik, en propageerden zij de aanplant daarvan. Op de wal groeide ook salomonszegel, een aanwijzing voor betrekkelijk oude bosgrond. In blok A was een vergelijkbare rij stobben te vinden van esdoorn. Op de kaart uit 1900 is te zien dat de percelen omzoomd waren met bomenrijen. Mogelijk is hier geëxperimenteerd met de teelt van verschillende nieuwe boomsoorten.
- Hoewel in de beschrijving van Van Heek vermeld staat dat bomenrijen bij de aanleg van het systeem zijn geveld, zijn op de kaart van 1900 wel bomenrijen langs de weterweiden aangegeven.

De huidige diep gelegen watergang, met links de oude Rekkendonkse weg, en links daarvan de voormalig bevoeide percelen, ter hoogte van blok C.

Rij met uitgegroeide stobben van Amerikaanse eik, parallel aan een oude bevoeiings-sloot, gelegen in blok C

6. Mogelijkheden voor vervolg

1. *Nader onderzoek naar relictten in het veld.* In de winterperiode is veldonderzoek eenvoudiger. Historische luchtfoto's (1947) kunnen aanknopingspunten bieden voor de herkenning van het systeem. Daarnaast kan eventueel (archief)onderzoek plaatsvinden naar de gebruiksgeschiedenis en naar de vraag of er inderdaad geëxperimenteerd is met houtteelt. Mogelijk kan ook bekeken worden of het systeem nog functioneert als er water ingelaten wordt. Veel historische bevoeiingssystemen blijken nog verbazend goed te functioneren.

2. *Mogelijkheden bekijken voor hergebruik van het systeem voor vernatting.* Het huidige bosperceel is gedeeltelijk verzuurd. Stromend water / bevoeiing kan helpen om de bodemgesteldheid te verbeteren en kan bijdragen aan de vernatting van het gebied. Voorwaarde is wel dat het aangevoerde water van voldoende kwaliteit is. Stromend water en historische vloeisystemen kunnen aantrekkelijke elementen zijn voor recreanten. De locatie van het systeem, bij een van de toeristische poorten van het gebied (manege de Rekkendonken), maakt het toeristische potentieel groter.

3. *Historische ontwerp benutten als inspiratiebron voor de geplande slibvang aan de zuidrand van natuurgebied de Scheeken (1,5-3 ha).* De slibvang zorgt ervoor dat er bij piekafvoeren geen inundatie met voedselrijk slib in de kwetsbaarste natuur in de Scheeken optreedt. De slibvang moet een landschappelijk ingepaste verlaging in het landschap worden. Bij de uitwerking wordt gekeken naar de mogelijkheid om innovatieve technieken toe te passen en om het water permanent door de slibvang te leiden. Het historische bevoeiingsontwerp kan hiervoor een inspiratiebron zijn. Mogelijk kan dit gecombineerd worden met proefstroken van populierensoorten (of andere boomsoorten) die bestand zijn tegen hoge(re) grondwaterstanden, naar analogie van de proefstroken van nieuwe boomsoorten die in de historische vloeivelden zijn aangetroffen. De slibvang kan zo een toeristische en landschappelijke functie krijgen, en mogelijk ook bijdragen aan de revitalisering van het populierenlandschap.

Bronnen

- Baaijens, G.J., E. Brinckmann, P.L. Dauvellier & P.C. van der Molen. 2011. *Stromend landschap. Vloeiweidenstelsels in Nederland*. KNNV Uitgeverij, Zeist.
- Baaijens, G.J. & C. van der Molen. 2007. *Essche Stroom. Beknopte gebiedsanalyse*. Baaijens Advies & DLG. Waterschap de Dommel, Boxtel.
- Beelen, G.A. 2002. *Liempdse contreien in naam door de eeuwen heen*. Stichting Kèk Liemt, Liempde.
- Braam, Arno. *Persoonlijke mededeling / mailbericht, 3 november 2013*.
- Broers, E. G. Geerken, M. Kok, J. H. Ruijgrok & M. Verhoeven. 2008. *Catalogus omgaan met water in het Groene Woud. ARC Studie Ruimtelijk Ontwerpen met water*. Grontmij. Uitgave Waterschap De Dommel, Boxtel.
- Buskens, R., J. van der Straaten, A. Braam, M. Oonk, W. Poelmans & P. Voorn. 2011. *De Dommel. Stroom door tijd, natuur en landschap*. Pictures Publishers. Ecologische Kring Midden-Brabant. Helvoirt.
- Heesters, Pater Wiro. 1987. *Liempde, waar de tijd heeft stil gestaan*.
- Leenders, K.A.H.W. 1997. *Brabantse beken, Gegraven, niet natuurlijk ? Kalkrijk water door boeren benut?*
- Ministerie van Rijkswaterstaat, Handel en Nijverheid. 1897. *Verslag van de staatscommissie tot het instellen van een onderzoek omtrent bevoeiingen.*"
- Van Voorst tot Voorst, Mr. A.E.J. baron, zj. *Dagboekverslagen van de bezoeken van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant aan Liempde tussen 1896 en 1925*. Archief BHIC.